

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.48-6:615.8:551.464(262.3-17)(436-89)

Prejeto: 31. 1. 2009

Petra Kavrečič

raziskovalka-asistentka, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije,
Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper
e-pošta: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu

IZVLEČEK

Zdravljenje z morskim zrakom, blatom, koncentrirano morsko soljo ter kopanje v topli vodi so se kot nova oblika modernega turizma pojavili tudi na območju Avstrijskega primorja. Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, slanico in blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe. Nova moda se je širila tudi na območju Avstrijskega primorja, kjer je do prve svetovne vojne bilo najuspešnejše zimsko in poletno zdravilišče v Opatiji. Turistično so se na podlagi naravnih danosti razvijali tudi drugi kraji, kakor v prispevku obravnavana Gradež in Portorož. Do prve svetovne vojne so se vsi trije kraji uveljavili kot priljubljene in zelo obiskane obmorske zdraviliške destinacije.

KLJUČNE BESEDE

morsko-zdraviliški turizem, medicinske prakse, Avstrijsko primorje, Opatija, Gradež, Portorož

ABSTRACT

*JEWELS OF THE AUSTRIAN RIVIERA: OPATIJA, GRADO/GRADEŽ, PORTOROŽ
THE BEGINNINGS OF MODERN TOURISM IN THE NORTH ADRIATIC*

Healing with sea air, mud, concentrated sea salt and bathing in warm water have emerged as a new form of modern tourism in the region of the Austrian Littoral as well. Physicians were encouraging the building of bathing facilities and introducing of healing with sea water, air, salt water and mud with several illnesses that were plying the population of the industrial age. The new fashion spread in the region of the Austrian Littoral as well where the most successful winter and summer health resort up to World War I was Opatija. Based on natural resources other settlements were developing in view of tourism as well, as in the contribution dealt with Grado/Gradež and Portorož. Up to World War I, all three places asserted themselves as popular and well visited littoral health resort destinations.

KEY WORDS

sea-health tourism, medicine practices, Austrian Littoral, Opatija, Grado/Gradež, Portorož

Uvod

Območje kronovine Avstrijske monarhije (kasneje Avstro-Ogrske), ki se je v drugi polovici 19. stoletja turistično razvijalo, je bilo znano tudi pod imenom *Avstrijska riviera*, kar je veljalo zlasti za obalno območje Avstrijskega primorja.¹ Kraji ob morju, Portorož, Gradež, Opatija, Mali in Veliki Lošinj in drugi, so se ob pojavu modernih oblik turizma razvijali v morske zdraviliške in kopališke destinacije.

Morska voda in zrak do konca 18. stoletja nista zbužala posebnih interesov v turistične namene. Morje naj ne bi imelo zdravilnih učinkov, temveč naj bi celo škodovalo notranjim organom. Konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja pa se je pod pobudo zdravnikov uveljavila vrlina zdravilnosti vode in morskoga zraka, kar je privedlo do nastanka prvih morskikh kolonij. Vodi in zraku so bili pripisani terapevtski zdravilni učinki za telo in duha. Uspešno naj bi zdravili otožnost, tesnobo in depresijo. Novo modo so vpeljali Angleži,² na celini pa so se v prvi fazi razvijala zlasti letovišča na severnih morjih (Baltik, Severno morje). Razvoj tovrstnih morskikh zdravilišč so načrtovali zlasti vodilni sloji in kraljeve družine.

Turisti so se v mrzli morski vodi kopali le nekaj trenutkov, na plaži se niso zadrževali. Sončenje je bilo v nasprotju z belo poltjo znak nekultiviranosti. Temna polt je postala simbol blaginje in počitnikovanja šele na začetku 20. stoletja. Toplo poletno Sredozemsko morje ni bilo še privlačno, so se pa ti morski kraji prvotno razvijali in se plasirali na trg kot alternativna zimska morskala letovišča (sezona od oktobra do aprila), kjer je bilo zaradi blage klime primerno prezimovati. Ob postopnem odkrivanju terapevtskih učinkov tople vode se je sezona v Sredozemlju pomikala proti poletju, kar se je postopoma uveljavljalo konec 19. in na začetku 20. stoletja, vendar se zimska sezona ni povsem ukinila in je za nekatere kraje veljalo dvojno obdobje obiskovanja.

Ob promoviranju zdravilnih učinkov morskoga zraka, kopanja v topli vodi, zdravljenja z morskim blatom in slanico ter izpostavljanjem soncu se je tovrstna oblika modernega turizma razvijala tudi na območju Avstrijskega primorja. Morska letovišča so se v okviru monarhije zlasti proti koncu 19. stoletja razvijala v priljubljene destinacije. Prispevek predstavlja in analizira njihov razvoj, in sicer Opatije, Gradeža in Portoroža, do začetka prve svetovne vojne.

¹ Avstrijsko primorje je bilo od leta 1813 do 1918 kronovina Avstrijskega cesarstva, v katerega je spadalo svobodno cesarsko mesto Trst z okolico, Istra, Goriška in Gradiška, Kvarnerski otoki (do leta tudi 1822 Reka ter civilna Hrvaška). Od leta 1849 je bil sedež enotnega upravnega območja namestništvo v Trstu (Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, str. 180–182).

² Prvo morskala letovišče je bil Brighton (Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 101).

Dejavniki razvoja modernega turizma v Avstrijskem primorju

Pri razvoju modernih oblik turizma so pomembno vlogo imeli dejavniki vpliva.³ Razvoj prometne infrastrukture, ki je nastopil po industrijski revoluciji, in razmah parnih prometnih linij sta lahko povečala dostopnost določenega turističnega kraja, ga približala večjim urbanim središčem in posledično doprinesla k večjemu obisku. Izgradnja železnice ali vzpostavitev določenih parniških linij načeloma ni povzročila tudi nastanek nove turistične destinacije, saj osrednji namen izgradnje ni bil spodbujanje turistične industrije,⁴ je pa vendarle spodbujala razvoj že obstoječih lokalitet.⁵ Tako je izgradnja železniških povezav v habsburški monarhiji povečala turistični pretok že znanih zdraviliških krajev, kot na primer Rogaške Slatine, Dobrne ter Rimskih in Laških toplic.⁶ Vendar so kljub temu nove prometne poti imele dolgoročen vpliv na razvoj tudi drugih gospodarskih panog.

V Avstrijskem primorju je pomemben prelom pomenila izgradnja Južne železnice, ki je Dunaj povezala s pristaniščem Trst. Železnica je ozemlje povezala v enotnejši gospodarski trg ter med seboj približala turistične kraje.⁷ Potovanje se je v industrijski dobi skrajšalo, postalo udobnejše, varnejše in cenejše.⁸ Železniške proge, ki so nudile povezavo z morskimi letovišči, so bile zgrajene nekoliko kasneje. Leta 1873 je bil zgrajen odcep Južne železnice na relaciji Pivka–Reka.⁹ Na relaciji Matulji–Opatija–Lovran je bil tramvaj speljan leta 1908. Izletniška potniška parniška linija med Reko in Opatijo pa je vozila že od leta 1867.¹⁰ Dostop do otoka Gradeža je bil konec 19. stoletja organiziran tako, da bi turistom omogočil čim lažji in udobnejši prevoz do zdravilišča. Iz Ogleja je pot vodila po vodi do izliva Natisse in preko lagunskih kanalov do otoka. Vendar je ta način potovanja bil precej dolg in naporen, saj so potnike prevažali na privatnih ribiških barkah. Konec stoletja (1894) je bila zgrajena železniška linija Monfalcone (Tržič)–Cervignano, od Cervignana naprej je pot vodila s kočijo do kraja Belvedere in nato s parnikom do končnega cilja. Med Oglejem in Gradežem je bila

³ Gospodarski zgodovinarji turizma sledijo omenjeni metodologiji raziskovanja dejavnikov vpliva (Cavalcanti, Traguardi consolidati, str. 43–81).

⁴ V prvi polovici 19. stoletja je bil turizem še izrazito sezonskega značaja in je imel nezanesljivo prihodnost. Prometne linije so želele predvsem povezati trgovska pristaniška središča z industrijskimi in rudarskimi središči (Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*).

⁵ Cavalcanti, Traguardi consolidati, str. 43–81.

⁶ Janša-Zorn, *Zdravilišča in turizem na Slovenskem*, str. 259–263.

⁷ Studen, *Iz avanturizma v turizem*, str. 92–94.

⁸ Studen, *Vpliv železnice*, str. 51–64.

⁹ Vasko – Juhász, *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*, str. 133–140.

¹⁰ Zakošek, *Opatijski album*.

čez dve leti uvedena redna parniška linija.¹¹ Šele leta 1910 je bila končno vzpostavljena linija Cervignano–Belvedere–Grado (Gradež) s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik.¹² Proga je služila za prevoz turistov in tovora. Ta proga naj bi pripomogla tudi k dotoku izletnikov, nedeljskih turistov iz bližnjega Trsta.¹³ V Istri je prometna mreža po kopnem tamkajšnje turistične kraje povezala z izgradnjo Parenzane (1902), ki pa se je razvila kasneje kot morski parni promet, ki je že v prvi polovici 19. stoletja imel postanke v Piranu, Umagu, Poreču, Rovinju in Pulju.¹⁴ Parniki so vozili pogosteje kot vlak in bili tudi cenejši in hitrejši prevozno sredstvo.

K razvoju turističnega kraja so lahko pripomogli interes in investicije javnega in privatnega sektorja, ki sta si od turizma nadejala prihodke. Investicije v turistično infrastrukturo, namestitvene obrate, gostilne, kopališča in restavracije, knjižnice, igralnice, urejeno okolico, napeljava elektrike, vodovoda in kanalizacije je kraju omogočala bolj privlačen videz ter zadostno število in urejenost namestitev na ravni elitnih gostov.¹⁵ Interes za vlaganje v turistično infrastrukturo je kazala tudi družba Južnih železnic, ki je v zdraviliščih monarhije gradila razkošne hotele. V klimatskem letovišču in kopališču Opatija je leta 1882 kupila *Villo Angiolino* in njen park ter ju uredila v turistične namene.¹⁶ Zgradila je tudi hotela *Quarnero* in *Kronprinzessin Stephanie*.¹⁷ V obdobju desetih let (1884–1894) je kot največji investitor v kraju zgradila številne objekte. Delovala je preko družbe *Direction der Kuranstalten der k. k. privilegierten Südbahn-Gesellschaft* (Direkcija zdraviliških zavodov c. kr. privilegirane družbe Južnih železnic).¹⁸ Družba se je v zdravilišču Gradež leta 1911 zanimala za nakup otoka Gorgo, kjer bi zgradila mednarodno igralnico (*Casino di Gioco*) in hotel v Gradežu, kakor je to storila že v Opatiji, vendar se projekt ni uresničil.¹⁹

Moderni turizem je vezan tudi na pojav prostega časa in je ena od možnosti njegovega izkoristka. Na širitev turistične ponudbe so v industrijski dobi vplivale spremembe na gospodarsko-socialni ravni,

saj se je možnost potovanja postopoma začela iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, širiti na premožnejše meščane, ki so iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah. S postopnim večanjem dohodkov se je možnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva (širše meščanstvo in nato delavstvo) in pridobila množični značaj. V obdobju do prve svetovne vojne je bil obisk v morskih letoviščih, kakor na primer Opatija, Gradež in Portorož, večinoma omejen na bogatejši sloj prebivalstva, ki je razpolagal z zadostnimi finančnimi sredstvi in časom, da se je lahko daljše obdobje zadrževal in koristil ponujeno zdravljenje, sprostitve in zabavo.

Posebej v začetnih fazah različnih oblik moderne turistične dejavnosti pa se v mednarodni literaturi zdravnikom prisoja izstopajočo vlogo pri razvoju zdraviliških destinacij.

Zdravniki in razvoj morskoga zdraviliško-kopališkega turizma

V znanstveni literaturi, ki obravnava področje gospodarske zgodovine turizma, je obveljala interpretacija, da so posamezni dejavniki, kot na primer medicinske prakse, spodbujali in pozitivno vplivali na razvoj morskih turističnih krajev, ki so se ravno na podlagi medicinskih diskurzov razvijali v prvi vrsti kot zdravilišča za zdravljenje nekaterih bolezni (revma, tuberkuloza, bolezni sklepov itd.) in kasneje v zimska in poletna morskala letovišča. V začetnih fazah turističnega razvoja termalnega ali morskoga zdravilišča so bili največji pobudniki ravno zdravniki, ki so prvi opozarjali na zdravilne učinke termalnih vrelic, morske vode in kopanja in so sledili razvoju medicinskih trendov. Postopoma se je uveljavila zdravilna vloga morskoga zraka, morske vode, kopanja in kasneje tudi sončenja. Ta vidik lahko preverjamo prav na območju Avstrijskega primorja.

Medicina je na podlagi svojih dognanj o učinkovitih metodah zdravljenja bolezni spodbudila in tudi opravičila nastanek najprej termalnih, nato mrzlih in kasneje toplih morskih letovišč. Še v 16. stoletju je za večino kopanje v morski vodi ali reki simboliziralo nekultiviranost. To je počel nižji, neizobražen sloj. Kopanje je bilo za aristokracijo nemoralno početje. Šele takrat, ko mu je bil pripisan terapevtski zdravstveni učinek in so bili nekdanji predsodki in strah premagani, je postopoma prešlo v prakso.²⁰ V 18. stoletju so medicinski traktati opominjali na pozitivne preventivne in kurativne (za okrepitev) učinke zraka in mrzle vode.²¹ Če je le-ta

11 Luchitta, "Il ponte dell'arcobaleno", str. 62–70.

12 Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 48–49.

13 Luchitta, "Il ponte dell'arcobaleno", str. 62–70.

14 Sicer se je tudi morski parni promet razvijal zlasti od druge polovice 19. stoletja. Pred tem so na morju prevladovala jadrnice.

15 V letoviščih so se v obdobju do prve svetovne vojne za daljši čas zadrževali zlasti premožnejši gostje in temu je bila primerna infrastruktura.

16 Villa Angiolina je bil prvi hotel in predstavlja začetek hotelirstva na Hrvaškem (Vukonić, *Povijest hrvaškog turizma*, str. 45).

17 Vasko – Juhász, *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*, str. 133–140.

18 Zakošek, *Opatijski album*, str. 15.

19 Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 19.

20 Medicina je glede kopanja v morju oznanjala pravila in teorije ter izoblikovala zgodovinsko odločilni moment o nadzoru in ritualizaciji neke mode (Urbain, *At the beach*, str. 76).

21 Prav tam, str. 77. Ponovno so odkrivali antične diskurze o zdravilnosti morske vode.

bila še slana, je delovala še zdravilno. V Brightonu (Anglija) je med najbolj znanimi pobudniki novih praks, dr. Richard Russel,²² odprl zdravniško ordinacijo, ki je doživela velik uspeh. Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice in celo pomagalo sterilnim ženskam. Na začetku 19. stoletja je poleg vode pomembno funkcijo pridobil tudi morski zrak, ki naj bi pripomogel k ozdravitvi pljučnih bolezni, zlasti nevarne tuberkuloze, ki je pestila mnoge. Zdravniki so priporočali izlete z ladjico po morju, bivanje na otokih ter sprehode ob morski obali, ki so omogočali vdihovanje morskega zraka.²³ Medicinska stroka je določala kodekse obnašanja na plaži, način oblačenja, čas in prostor druženja in na ta način homogenizirala rituale ljudi na plaži.²⁴

Zdravilne učinke morske vode je resda odkrila medicina, vendar je bila aristokracija tista, ki je spodbujala razvoj kopališkega turizma in propagirala ter določala modne smernice. Uspeh neke morske letovišarske destinacije je bil zato v veliki meri odvisen tudi od investicij v infrastrukturo in sposobnosti zapolnjevanja prostega časa letoviščarjev (zabava, prireditve).

Odkritje morja in prehod iz termalnih vrelcev v morje se je udeležil v termalnem vrelcu Scarboroughu (Anglija), v katerega je vdiral morska voda in mu je bila zato priznana večja terapevtska funkcija. V morskih kopališčih je deloval *Kursaal*, to je obrat, ki je bil postavljen na plaži ali na morju in je kopno povezoval s pomolom, saj je v mrzli morski vodi kopanje trajalo le nekaj minut. V 19. stoletju sončenje in poležavanje na plaži ni bilo še v modi, soncu niso dajali nobenih zdravilnih pomenov, saj so se ob sprehodih po soncu ljudje pred njim ščitili s sončniki. Ljudje se niso veliko zadrževali na plaži, temveč v urbanih centrih, kjer so potekale raznovrstne prireditve. Šele ko so bili tudi soncu dodeljeni zdravilni učinki, so se letoviščarji pričeli zadrževati na plaži.

Morski turizem se je iz Anglije, kjer se je kot morsko letovišče najbolj uveljavil Brighton, širil na celinsko Evropo, in sicer najprej na Severno in Baltsko morje (Doberan, 1794, Baltik; Norderney, 1797, Severno morje; Travemunde, 1800–1802, Baltik; Swinemunde, 1822–1826, Baltik). V Franciji se je kot letovišče razvil Dieppe v bližini Pariza ter kraji v Normandiji. V teh krajih so se zadrževali zlasti aristokrati, ki so v poletnih mesecih iskali mrzlo morje in zelo urbanizirano okolje.²⁵ Plaža je bila navadno

razdeljena na tri dele: za moške, za ženske in za pare ter družine. Določen je bil oblačilni kodeks. Moški, ki se je kopal v predelu za pare in družine, je moral biti oblečen od vratu do kolen, če se je kopal v delu, rezerviranem za moške, so zadostovale kopalne hlače. Ženske so morale biti popolnoma pokrite, ne glede na to, kje so se kopale.²⁶

Morska letovišča na jugu, kot Azurna obala z Nico in Cannesom ter ligurijska riviera, so se v tem obdobju razvijala kot alternativne zimske destinacije²⁷ zaradi blage klime za prezimovanje. Postopoma, s prodiranjem sonca, se je zimska sezona premikala v poletno.²⁸ Ob odkrivanju zdravilnih učinkov sonca in širjenju kulture sonca ter kopanja v topli vodi je turizem na sredozemski obali postajal čedalje bolj pomemben. Ponovno so bili zdravniki tisti, ki so izpostavljali terapevtske učinke morskega zraka, kopanja v mlačni vodi in nenazadnje blagodejne učinke sončnih žarkov.

Z novim odnosom do sonca se je razvijal tudi odnos do plaže. V dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja je v Evropo vse bolj "prodiralo" sonce, moda sončenja in zagorelega telesa na plaži, kar je od tega obdobja dalje igralo osrednjo vlogo na plaži. Kopanje je počasi izgubilo zgolj svojo terapevtsko vlogo in postalo razlog za sprostitve in zabavo.²⁹

Morski zdraviliški in kopališki turizem Avstrijskega primorja: Opatija, Gradež, Portorož

Tržaški zdravnik Alessandro Goracucchi je v drugi polovici 19. stoletja v svojih zdravniških traktatih poudarjal zdravilno vlogo morskega zraka, saj naj bi že samo potovanje po morju, kjer je posameznik izpostavljen milemu nebu, zdravilno vplivalo na zdravljenje pljučne tuberkuloze, kroničnega bronhitisa in drugih pljučnih bolezni, živčnih obolenj, hipohondrije, melanholije ter motenj, ki so nastopile po velikih intelektualnih napetostih.³⁰

Začetki turističnega razvoja na območju Avstrijskega primorja temeljijo na zdraviliškem turizmu. Opatija, Portorož, Gradež, Lošinj, Crikvenica, Grljan in Sesljan pri Trstu ter drugi kraji so se v drugi polovici 19. stoletja razvijali na podlagi njihove lokacije ob morju, ki je ponujala zdravljenje številnih bolezni.

Na podlagi ugotavljanja zdravju koristnih praks in novih metod zdravljenja posameznih bolezni so se nekateri kraji v prvi vrsti razvili kot zdraviliške destinacije, kar bomo preverjali na primerih Opatije, Gradeža in Portoroža. Vsi trije kraji so namreč

²² Richard Russel je objavil: *Dissertation on the Use of Sea Water in the Diseases of the Glands*, v kateri priporoča pitje slane morske vode, kopanje v njej ter uživanje morske hrane, v kateri je koncentrirana vrhina vode (Urbain, *At the beach*, str. 78).

²³ Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 107.

²⁴ Urbain, *At the beach*, str. 76.

²⁵ Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 101.

²⁶ Urbain, *At the beach*, str. 97.

²⁷ Turisti so tja odhajali v zimskem letnem času in sezona je trajala od oktobra do aprila. Prvi turistični kraj, ki je se na ta način uveljavilo, je bil Šete v Franciji.

²⁸ Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 114–117.

²⁹ Becher, *Geschichte des modernen Lebensstils*, str. 196–224.

³⁰ Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 91.

Opatija, nedatirano.

na podlagi svojih naravnih danosti in lege postali zanimivi za stroko, ki je v morskih krajih iskala nove zdraviliške trende. Kraji, ki jih obravnava prispevek, so imeli specifične začetke in pobudnike razvoja.

Opatija je svoje začetke beležila v čas izgradnje vile *Angiolino* leta 1844, ki jo je njen lastnik Scarpa poimenoval po svoji ženi. Ugodna klima in bujna rast v parku vile sta kraj postopoma spremenili v privlačno izletniško točko za Rečane in goste, ki so prihajali na zdravljenje. Načrt o izgradnji turistične dejavnosti (klimatskega zdravilišča) v Opatiji je leta 1847 pripravil dr. Antonio Felice Giacich. Načrt sta dopolnjevala zlasti dr. Juraj Matija Šporer in dr. Šime Mandić. Prvi je leta 1876 dunajskemu zdravniku Leopoldu von Schrötterju predlagal, naj se v Opatiji odpre zimsko klimatsko zdravilišče in naslednje leto pozval k ustanovitvi delniške družbe za turistični razvoj Opatije. Schrötter je iniciativo podprl.³¹ Pomemben promotor zdravilišča in letovišča je bil tudi generalni direktor Družbe Južnih železnic Friederich Julius Schüller, ki je gostil posvet balneologov in drugih strokovnjakov ter v stroki širil idejo, da se v Opatiji vzpostavi klimatsko primorsko zdravilišče. Leta 1885 je sklical skupino klimoterapevtov v ta kraj zaradi turistične propagande. Na srečanju sta bila tudi dr. Theodor Billroth in dr. Julius Glax, pomembna akterja opatijskega zdraviliškega turizma.

Prelom je predstavljala prisotnost Družbe Južnih železnic, ki je leta 1882 kupila vilo *Angiolino*, njen park z velikim kompleksom zemljišča in delom morske obale. Družba je Opatijo želela povzdigniti

v mondano evropsko letovišče, kar je uresničevala z izgradnjo razkošnih hotelov. Izgradnja hotela *Kvarner* in *Kronprinzessin Stephanie* predstavlja začetke moderne turizma in popisovanje prvih gostov,³² ki jih je bilo v sezoni 1883–1884 1412.³³ Število hotelov in namestitev je raslo. V Opatiji je delovalo *Olepševalno društvo*, ki je skrbelo za urejeno okolico, ceste in sprehajališča ter parke. Dolgoletni predsednik društva je bil dr. Julius Glax, zdravnik v mestu in član ter kasnejši predsednik zdraviliške komisije, ki mu pripisujejo največ zaslug za razglasitev klimatskega zdravilišča.³⁴

Milo podnebje in morje sta vabila številne turiste, ki so prihajali na zdravljenje in okrevanje ali na kopanje v morski vodi ter na zabavo in sprostitve, saj je bilo za to dobro poskrbljeno (čitalnice, koncerti, športne dejavnosti).

Zakonski razglasi za Avstrijsko-ilirsko Primorje so določali ustanovitev zdraviliških komisij, posamezne kraje so razglašali za zdravilišča in določali zdraviliške rede. Leta 1889 je bil izdan zakon s katerim so se ustanovile načelne določbe o ureditvi zdravstvenega reda za zdraviliški okraj Opatija. Zdravstveni red je bil potrjen leta 1890 (13. januarja). Določal je zdraviliško sezono, ki je v Opatiji trajala od 16. oktobra do 15. maja.³⁵ Naslednje

³² Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*; Vukonić: *Povijest hrvatskog turizma*.

³³ DAR 174, *La Riviera del Carnaro*, 6. 1. 1926, str. 9.

³⁴ Zakošek, *Opatijski album*, str. 35; Muzur, *Kako se stvarala Opatija*, str. 100.

³⁵ AST, *Luogotenenza del Litorale*, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519. V zdraviliški komisiji, ki je bila sestavljena iz 13 članov, so bili tudi trije predstavniki c. kr. priv. Južne železnice.

³¹ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, str. 64.

leto je bil red delno spremenjen, zdraviliška doba je od tedaj dalje trajala vse leto.³⁶

Opatija se je razvijala v dve smeri, kot dvo sezonska destinacija, in sicer pozimi kot zimsko klimatsko zdravilišče (*stazione climatica invernale*) in poleti kot poletni kopaljski kraj (*stazione balneare*).³⁷ V ta kraj so tujci sprva prihajali v zimskih mesecih, da so se umaknili v toplejše kraje, kasneje, po razmahu poletnega morskega kopaljskega turizma, pa v poletnih mesecih.³⁸ V obdobju med letoma 1900 in 1912 se je obisk čedalje bolj premikal iz zimsko/spomladanske v poletno sezono.³⁹ Vendar je vse do leta 1910 največ gostov prihajalo v zimski sezoni.⁴⁰ Obisk je v letih pred prvo svetovno vojno naraščal in leta 1913 dosegel skoraj 50.000 gostov. Opatija je postala eno izmed najbolj uspešnih mondenih zdravilišč v monarhiji. V vili Habsburg je imela sedež celo Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa Avstrijskega primorja.⁴¹

Gradež je prve kopaljske podvige doživiljal proti sredini 19. stoletja, ko so domačini postavili manjše objekte na plaži, kjer so se preoblačili za kopanje. Leta 1868 je občina na njihovo mesto postavila star kopaljski obrat. Gradež so v drugi polovici 19. stoletja obiskovali nekateri turisti, ki jih je tja pripeljalo zanimanje za arheološke izkopanine. Vendar se je pravi turistični razvoj začel šele proti koncu stoletja. Eden izmed razlogov je bil tudi težek in dolgotrajen dostop do otoka, neurejena dobava pitne vode in pomanjkanje namestitvenih objektov. Leta 1873 je na otok prišel dr. Giuseppe Barellai, pediater, ki je iskal primeren kraj za zdravljenje revnih limfatičnih in rahitičnih otrok. S podporo Gorice je v Gradežu odprl morsko zavetišče za zdravljenje z mivko in morjem.⁴² Zdravljenje bolnih otrok je bilo zelo uspešno in kraj je zaradi morskih zdravilnih učinkov začel privabljati tudi aristokrate in meščane.⁴³ Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo, v katerem je od začetka zdravljenja leta 1873 do leta 1884 velika večina otrok ozdravela oziroma se jim je zdravje izboljšalo. Le redkim se

zdravstveno stanje ni spremenilo, umrlih ni bilo.⁴⁴

Na podlagi izkazanih uspehov je lokalna oblast pričela vlagati v infrastrukturo. V Gradež so začeli prihajati elitni gosti. Leta 1880, ko so prišli prvi dunajski gosti, je bil zgrajen hotel *Cervo d' Oro*.⁴⁵ Urejati so začeli okolico, oskrbo z vodo, kanalizacijo in posvetili skrb primerni zabavi gostov.

Zdravljenje v Gradežu je bilo formalno potrjeno z zakonsko uredbo, ki je bila na območju Goriško-Gradiške urejena leta 1892. Zakon je urejal ustanovitve določb za urejanje zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda.⁴⁶ Ta je določal zdraviliško sezono, ki je trajala od 1. aprila do 31. oktobra, kopaljska pa od 15. maja do 30. septembra. Podoba Gradeža se je od leta 1873 do 1893 izredno spremenila in vse do prve svetovne vojne je naraščalo število elitnih hotelov, vzpostavljene so bile boljše prometne povezave s kopnim, poskrbljeno je bilo za infrastrukturo, ki je skrbela za zabavo gostov (predstave, glasba, igre, plesi, izleti z barko, športne dejavnosti).

V Gradežu je v poročilu zdraviliške komisije o obisku leta 1901 zabeležen porast obiska za 760 oseb. Večina jih je prišla iz Avstro-Ogrske in Italije, nekaj obiskovalcev je prišlo iz Nemčije, Francije, Anglije in eden iz Amerike. Slabokrvnost in bledičnost, ginekološke probleme in tuberkulozo so uspešno zdravili. Izboljšalo se je zdravstveno stanje bolnikom, ki so trpeli za živčnim zlomom, histerijo in bolečinami v hrbtenici. Dva primera zdravljenja alkoholizma sta doživela dobre rezultate. Navedene so še druge bolezni, ki so jih uspešno zdravili, med katerimi so posebej izpostavljene otroške bolezni (skrofuloza, tuberkuloza).⁴⁷

Do leta 1907 je bilo Zdravilišče pod občinsko upravo, tega leta je postalo samostojni komunalni institut.⁴⁸ Do prve svetovne vojne je število gostov naraščalo, a tudi s posameznimi vmesnimi manjšimi padci. Leto pred začetkom vojne je doseglo skoraj 18.000 obiskovalcev.⁴⁹

Portorož se je kot turistični kraj začel razvijati proti koncu 19. stoletja. Ugodna geografska lega v zavetju pred burjo in naravne danosti, ki so služile v zdravilne namene, so spodbujale obisk kraja tako v poletnih kakor zimskih mesecih.⁵⁰ Razvoj turizma v kraju je neposredno povezan z bližnjimi solinami, ki so bile naravni vir razvoja zdraviliškega turizma v

³⁶ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601.

³⁷ Luftkurort und Seebad. V: Bayer, *Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909*, str. 5–13.

³⁸ Zaradi manjšega obiska v poletnih mesecih so za stimulacijo obiska leta 1906 uvedli poletni 25% popust za namestitve ter brezplačno glasbeno takso od 1. maja do 15. septembra (Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 111).

³⁹ Mihajlović, Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg, str. 157–167.

⁴⁰ Blažević, Opatija – Razvoj turizma, str. 282.

⁴¹ Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für des österreichische Küstenland je bila ustanovljena leta 1907 (Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 113).

⁴² Boemo, *Ritorno a Grado*; Marin, Biagio: *Nell'80 anniversario*, str. 9.

⁴³ Bressan, *Impressioni di viaggio*, str. 9–18; Marin, Biagio: *Nell'80 anniversario*, str. 10.

⁴⁴ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sanità, 22 1/31, fascikel 1 Sanità, š. 362.

⁴⁵ Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 10.

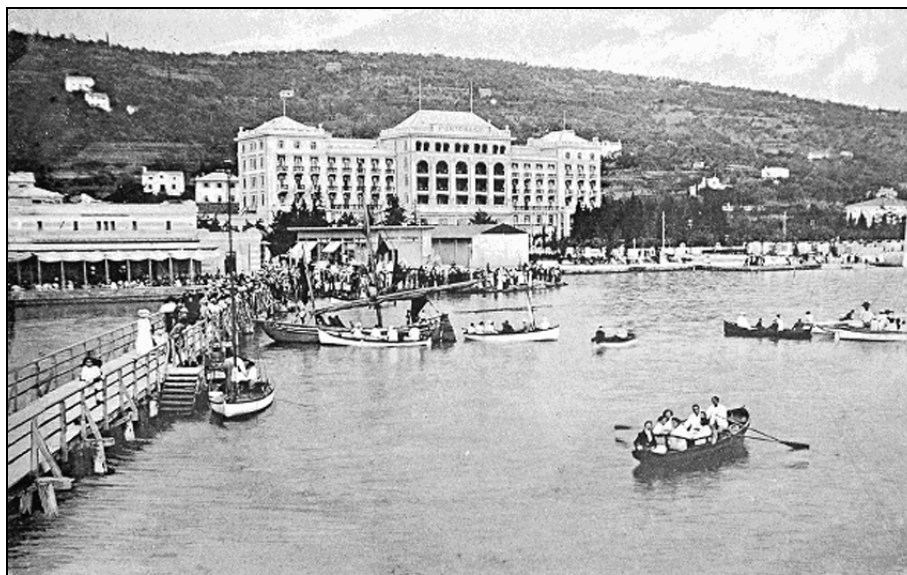
⁴⁶ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601.

⁴⁷ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219.

⁴⁸ Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 15.

⁴⁹ NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910.

⁵⁰ "Das Klima is in Winter sanft, im Sommer angenehm kühl, denn der Seewind dämpft die Hitze" (Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*, str. 28).

Portorož, hrani domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Srečka Vilharja Koper.

kraju, kjer so prakticirali zdravljenje s solinskim blatom (fango) in slanico (koncentrirana morska voda iz solinskih bazenov).⁵¹

Piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani je leta 1879 začel revmatičnim pacientom predpisovati slanico in predstavlja začetnika portoroškega turizma. V poskusnem zdravilišču ob tovarni s kemičnimi izdelki Družbe piranskih solin (*Consorzio delle Saline in Pirano*) so leta 1885⁵² izpričana prva zdravljenja revmatikov.⁵³ Okrajno glavarstvo v Kopru je Družbi piranskih solin 26. avgusta 1887 izdalo dovoljenje za odprtje kopališča za javnost v zdravstvene namene. Odlok je določal tudi standarde bazenov za kopanje bolnikov, ki bodo zaživel po inšpekciji namestništva. Posebej je določal, da v najkrajšem času pošljejo prospekt s specifikacijo obiskov kopališča in učinkov zdravljenja.⁵⁴ Tri leta kasneje so v zdravilišču zabeležili 298 gostov.⁵⁵ Sta-

tut delniške družbe Kopališka družba Piran (*Società per azioni Stabilimento balneare Pirano*) je c. kr. notranje ministrstvo potrdilo 24. maja 1891.⁵⁶ Ob večanju povpraševanja so se večala vlaganja v nove namestitvene kapacitete, posodabljali so kopališča in druge storitve. Tamkajšnja delniška družba je dala leta 1891 zgraditi nov hotel z 80 sobami, 120 posteljami, jedilnico, okrepčevalnico, čitalnico in igralnico.⁵⁷ Zdravljenje je bilo uspešno in število gostov je naraščalo.⁵⁸ Novo zdravilišče s kopališčem je pričelo leta 1894 svojo dejavnost pod imenom Portorose.

Ministrstvo za notranje zadeve je 25. julija 1897 Portorož uradno razglasilo za zdraviliški kraj.⁵⁹ Za urejeno okolico, reklamo in razvoj kraja je skrbela zdraviliška komisija (Kurcommission) kot vodilni upravni organ zdravilišča. Tu so zdravili številne bolezni, kopališče pa je bilo primerno tudi za otroke

⁵¹ Alessandro Goracucchi v svoji knjigi, ki je izšla leta 1863, omenja zdravljenje s soljo v Portorožu (*sale amaro* in *sale di Glauber*) in slanico ter odpošiljanje ekstrakta slanice, ki so jo uporabljali kot umetno morsko kopel. Za to je skrbel kopališki obrat, ki naj bi se s tem ukvarjal že od leta 1857 (Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 95).

⁵² Bartole et al., *Progetto per l'ampliamento*, str. 11–12.

⁵³ Pucer, *Portorož – Sto let organiziranega turizma*.

⁵⁴ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519.

⁵⁵ Od 298 gostov je večina prihajala iz Primorja in Trsta, 14 gostov je prišlo iz Italije, 5 iz Grčije, 3 iz Rusije ter 1 iz Francije, Črne gore in Anglije. Med gosti je bilo 178 moških in 120 žensk. Velika večina se je v zdravilišču zadržala dlje kot sedem dni. V poročilu, ki ga je kopališki obrat (predsednik Antonio Bartole) poslal na okrajno glavarstvo v Kopru in ta ga je nato posredoval na tržaško namestništvo, je opisan tudi uspeh zdravljenja. Od 298-ih kopalcev jih je 113 popolnoma ozdravelo, 134-im se je zdravje izboljšalo, 57-im je ostalo nespremenjeno. Nekateri izmed bolnikov so se več let brez uspeha zdravili v termah in so

šele s prihodom v Portorož in z metodami zdravljenja, ki so jih tu prakticirali, popolnoma ozdraveli (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601).

⁵⁶ Pripravljen je bil načrt za povečanje kopeli v slanici in morju (Bartole et al.: *Progetto per l'ampliamento*). Glej tudi: Statuto dello Stabilimento balneare Pirano.

⁵⁷ Brglez, *Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace*, str. 15–17. Delniška družba se je kmalu preimenovala v *Družbo za gradnjo in upravo hotelov, zdravilišč in kopališč v Portorožu*, ki je bila pretežno nemška, in leta 1908 v delniško družbo *Portorose*.

⁵⁸ Portorož je nudil kopanje v morski vodi in slanici. Slanica je pripomogla k zdravljenju revmatizmov, protina in drugih kroničnih vnetij sklepov, ostitisa in posledic bolezenskih travm ter kroničnih obolenj kože.

⁵⁹ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784. Zakon 25. julija 1897 je določal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in uvajanje zdravstvenega reda za zdraviliški okraj Portorož pri Piranu.

in slabe plavalce,⁶⁰ temperatura vode v aprilu je dosegla do 15 in poleti do 24° R.⁶¹

Kraj je ponujal vrsto dejavnosti za zabavo, šport in sprostitev. Največji razcvet Portoroža kot uveljavljene turistične destinacije se je udejanjil v obdobju 1908–1912, v času izgradnje hotela *Palace*, ki je bil zaradi svojega razkošja namenjen najbolj pe-tičnim gostom. Za njihovo zabavo je bila leta 1913 zgrajena prva igralnica, *San Lorenzo*. Letoviščarji, elitni gosti, so se lahko zabavali s številnimi igrami in tekmovanji ter hodili na izlete do naravnih in kulturnozgodovinskih znamenitosti v okoliške kraje. V letovišču so prirejali številne zabave, plese, koncerte in gledališke predstave.⁶² Tik pred prvo svetovno vojno je imel Portorož več kot 7.000 gostov.

Posamezni kraji, ki so prakticirali zdravljenje z morskimi, sončnimi in zračnimi kopelmi, so uradno pridobili status zdravilišča in zdraviliški red z zakonskim odlokom, ki ga je izdalo notranje ministrstvo v okviru namestništva za Avstrijsko-ilirsko primorje. Zdraviliški redi so natančno določali upravni obseg okraja, zdraviliško komisijo in njeno članstvo, ki je skrbelo za upravljanje zdravilišča, imenovanje osebja, nadzirala delovanje zdraviliških zavodov, skrbelo za urejeno okolico in za razvoj kraja ter namestitve, preprečevala morebitne negativne odzive na dejavnost v zdravilišču, razglašala uredbe v zvezi z gosti, urejala cene prevozov v kraj itd. Delovanje komisije je nadzorovalo okrajno politično glavarstvo, pod katerega je spadalo zdravilišče. Red je določal tudi vodenje finančnega premoženja, ceno zdraviliške in glasbene takse za obiskovalce in zdraviliško dobo. V Gradežu je bila zdraviliška doba med 1. aprilom in 31. oktobrom, kopalna pa med 15. majem in 30. septembrom, v Portorožu se je pričela s 1. marcem in zaključila z 31. oktobrom. Zdraviliške komisije so reševale probleme glede kanalizacije, vodovoda, električne razsvetljave, skrbele za smeti, ceste in prometne povezave. Pod njihovim pokroviteljstvom so v domačem in tujem tisku promovirali zdravilišča, predavali na univerzah, skratka, širili sloves o kraju.

Zdraviliške in glasbene takse so bile določene v vseh zdraviliščih. Plačevanja so bili oproščeni predstavniki občin in občani, ki so imeli stalno prebivališče v okraju ter njihovi družinski člani. Tisti, ki so se v zdravilišču nahajali iz drugih razlogov, vsi zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neporočene hčere, člani c. kr. vojske in mornarice ter uradniki, uslužbenci v zdravilišču, otroci, mlajši od petih let, ter reveži, so bili opravičeni plačevanja

takse. Znesek takse se je glede na čas bivanja v zdravilišču spreminjal. Takso so pobirali gostilničarji in hotelirji, ki so gostili obiskovalce. Vsakega obiskovalca je bilo potrebno prijaviti, izpolniti je moral tudi ustrezen obrazec s svojimi podatki. Taksa je pripadala blagajni zdraviliške komisije. Prav tako so bili podatki o gostih posredovani komisiji. Zdraviliška komisija je na podlagi pridobljenih podatkov in vsote pripravila letno poročilo in ga posredovala okrajnemu glavarstvu (Opatija Voloski najkasneje v februarju, Gradež glavarstvu najkasneje v decembru, Portorož pa v Koper do februarja). Kmalu se je zdraviliški taksi pridružila še godbena (glasbena) taksa (Opatija, 1891).⁶³

Opatija, Gradež in Portorož so se do prve svetovne vojne razvili v uspešne turistične kraje Avstrijskega primorja. Vsi ti kraji so na podlagi lastnih naravnih danosti (blaga klima, morska voda, zrak, sonce, mivka, slanica, blato) primerno uporabili modo, ki jo je uvedla medicina in se razvijali v priljubljena klimatska in morska zdravilišča za elitne goste. Opatija je delovala kot zdravilišče pozimi (klimatsko letovišče) in poleti (morsko kopališče). Do leta 1910 je bil obisk večji v zimskih mesecih, po tem letu so beležili večji obisk v poletnih mesecih. Pobudniki začetkov so bili zdravniki, ki so v Opatiji našli primerno lokacijo za zdravljenje. Vendar niso nastopali kot edini glasniki turistične dejavnosti. Pomemben akter turističnega razvoja je bila Družba Južnih železnic, ki je želela vzpostaviti svetovno prepoznavno zdravilišče. Poskrbelo je za zaščito obale, velike zemljiške površine pa spremenila v parke in sprehajališča ter vlagala v gradnjo namestitvev. Pobudniki turističnega razvoja so res bili zdravniki, pravi akterji njegovega uspeha pa finančni vlagatelji v njeno infrastrukturo in promocijo.

Gradež in Portorož sta pričela s svojo dejavnostjo v poletni sezoni (*Seebad/Stazione balneare*). Gradež je ob pobudi zdravnika, ki je iskal primeren kraj za zdravljenje revnih otrok, postal prvo morsko zavetišče v monarhiji. Z uspešnim zdravljenjem se je širil glas o zdravilišču, kamor so pričeli zahajati tudi elitni gostje. V Portorožu je prav tako zdravnik za zdravljenje revne pričel predpisovati slanico. Po uspehih se je na njegovo pobudo lokalni solinski konzorcij zavzel za ustanovitev delniške družbe, ki bi upravljala zdravilišče. V vseh krajih so zdravniki odigrali ključno vlogo pri začetkih zdraviliškega turizma. Vse tri destinacije so se razvile v morska zdravilišča in letovišča monarhije. Za njihov nadaljnji razvoj pa so bili pomembni tudi drugi dejavniki, zlasti interes lokalnih oblasti in privatnih iniciativ za vlaganja v primerno infrastrukturo, ki je uspela privabiti in zadržati goste. Urejenost okolice,

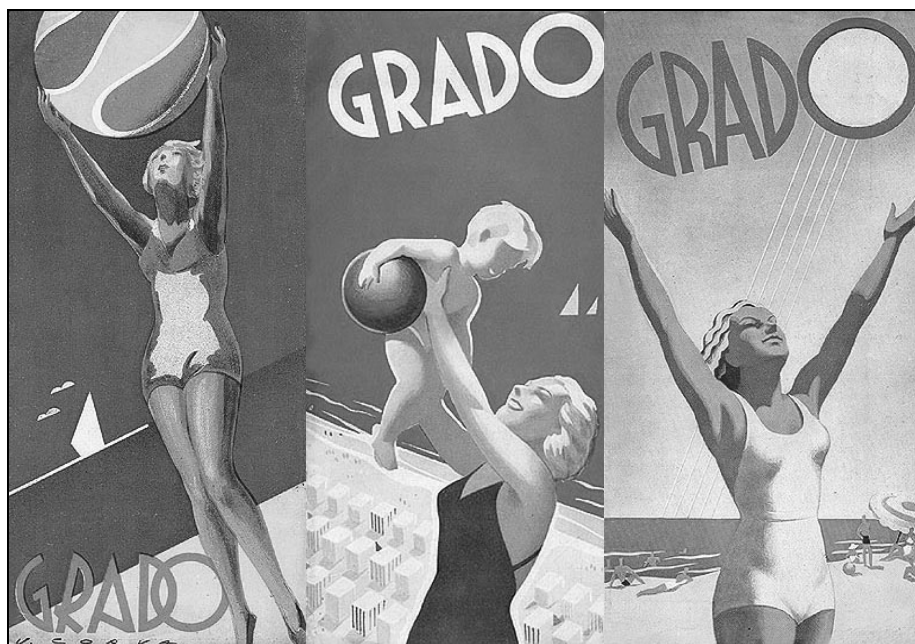
⁶⁰ "Ein weicher sandiger Strand steigt sanft bis zum See hinab, so dass auch Kinder und des Schwimmens Unkundige angenehm und gefahrlos baden können" (Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*, str. 28).

⁶¹ Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 95.

⁶² Podatke v zvezi s programi in prireditvami je objavljala Zdraviliška komisija pred prvo svetovno vojno in po njej.

⁶³ AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagno), š. 519, 601, 784.

Gradež, nedatirano.

sprehajalne površine, hoteli in penzioni, napeljava vodovoda in kanalizacije ter izleti, športne dejavnosti in zabava so bili pomembni dejavniki njihovega uspeha. Nezanemarljiva je bila vloga prometnih povezav po morju in po kopnem, ki so skrajšale čas potovanja in turistične kraje približale večjim mestom.

Promocija morskih zdravilišč

V industrijski dobi je nekdanji način potovanja s poštными kočijami in jadrnicami zamenjala hitrost parnega stroja. Z železnico in parnikom se je razvijal tudi potniški promet, ki je omogočal hitrejši, redni, cenejši in varnejši pretok prebivalstva in turistov.

Hitrejši pretok informacij je tudi tisku dal nove razsežnosti in množično učinkoval na življenje ljudi.⁶⁴ Novost so dobro izkoristili turistični kraji, ki so svoje storitve in ponudbo začeli promovirati preko olepševalnih društev, zvez za pospeševanje tujškega prometa⁶⁵ in zdraviliških komisij, ki so pričele tiskati reklamne plakate, razglednice, brošure, vodnike ter oglaševale turistične destinacije na kolodvorih in v časopisju.

Vodniki in brošure so – poleg opisov pokrajine in ljudi – nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov. Ze Mandlov vodnik po Južni

železnici iz leta 1856 je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal velik izbor ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dožemanje prostora, ki je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval.⁶⁶ Leta 1876 je izšel Bädekerjev "Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland", ki je opisoval tudi kraje Avstrijskega primorja. V vodniku je opisana pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi Južne železnice. Popotniku je nudil zemljevide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter vozniških redih vlakov, parnikov ter urnike odhodov poštne pošiljke in nenazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kakovost postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje.⁶⁷

Za turistično prepoznavnost letovišč Avstrijskega primorja se je tiskanje vodnikov, brošur in drugih informativnih priročnikov zelo razširilo. Služili so za promocijo turističnega kraja in predstavitev njegovih storitev. Vodniki in publikacije, ki so jih v Opatiji, Gradežu in Portorožu izdajale zdraviliške komisije ter nekateri zdravniki, so sledili temu namenu. Promovirali so zdravilne učinke kraja, metode in uspehe zdravljenja številnih bolezni, ugodno klimo in dostopnost. Poleg kulturnozgodovinskih opisov in številnih reklamnih insertov so bralec ponujali natančne opise zdravilnih metod ter klimatskih razmer. Pomemben poudarek je bil tudi na primernosti letovišč in plaž za otroke ter skrbi za

⁶⁴ Cvirn, Studen, "Ko vihar dirjajo blaponi".

⁶⁵ Turistične organizacije so bile znotraj Avstro-Ogrske združene v Avstrijsko zvezo za tujski promet (*Bund österreichischer Fremdenverkehrsverbände*) leta 1913 (Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 13).

⁶⁶ Mandl, *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen*.

⁶⁷ Bädeker, *Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*.

urejenost njihovih igrišč.⁶⁸ Zdraviliška komisija je objavljala sezname zdravnikov v kraju, lekarn, pošte in telegrafa, restavracij in gostiln, sezname hotelov in penzionov z namestitvenimi kapacitetami, cenike za zdraviliško in glasbeno takso, sezname zabav in izletov, prireditev in športnih dejavnosti ter cene in pravilnike glede kopanja v bazenih, morju, sončnih kopeli, vstopnine za plažo in drugih koristnih informacij. Pomemben poudarek je bil na dostopnosti kraja in oddaljenosti od večjih urbanih središč. Vodniki so ponujali informacije o vozniških redih vlakov, tramvajev in parnikov ter cenah prevoza.

Julius Glax, predsednik Zdraviliške komisije v Opatiji, je v vodniku, napisanem v angleškem jeziku, bralca seznanil z zgodovino kraja in zdravilišča ter pomembnimi obiski in prelomnimi dogodki v njegovem razvoju. Opisal je klimo in lego Opatije ter prednosti in slabosti kraja kot zimskega klimatskega letovišča, ki nadvse uspešno zdravi srčne in arterijske bolezni, tuberkulozo in skrofulozo, živčne bolezni in histerijo, astmo in nekatere druge bolezni. Opatija v jesenskem letnem času ni bila primerna za zdravljenje revmatikov in invalidov z vnetjem ledvic, zato je tovrstnim bolnikom priporočal zimsko zdravljenje v Egiptu in poletno v Opatiji. V nadaljevanju predstavi poletno kopališko sezono ter navodila in pravila glede kopanja v morju in njegovih zdravilnih učinkov. Naslednja poglavja nudijo podatke o namestitvah in prevozi, oblikah zdravljenja, higienskih razmerah, zabavi, sprehodih, promenadi in izletih. Zadnje poglavje je namenjeno objavam komisije o svojih predstavnikih, zdravniških ordinacijah, pošti in telegrafu, lokalni oblasti, verskih obredih, seznamih hotelov in drugih namestitvev, glasbeni skupini, zdraviliški in glasbeni taksi, tarifah in pravih kopanja, cenikih in vozniških redih prevozov, športnih aktivnostih in reklamam.⁶⁹

Vodniki po Gradežu, ki sta jih izdajali Zdraviliška komisija in zdraviliška uprava so vsebovali podatke o zgodovini in opisu Gradeža ter posebej izpostavili funkcijo kraja kot zdravilišča in morskega letovišča, metode zdravljenja z morjem, soncem, mivko in zrakom, s podatki o temperaturi zraka in vode. Prednost Gradeža je bilo mirno morje, ki naj ne bi bilo nikoli razburkano. Kopanje v morju naj bi izredno pozitivno vplivalo na zdravje otrok iz modernih industrijskih in urbaniziranih središč in zato naj bi kraj predstavljal pravi otroški raj na Avstrijski rivieri. Vodnik iz leta 1914 posebej specificira primernost klime, plaže in morja za zdravje otrok in priporoča kuro. Otroci morajo spati zadostno število ur, zlasti zjutraj ne smejo prezgodaj vstati in zvečer prepozno zaspati. Za stimulacijo apetita priporočajo jutranji sprehod po plaži. Priporočajo čim daljše zadrževanje na plaži, kjer so izpostavljeni morskemu

zraku in sončni svetlobi. Vendar morajo zaradi zaščite pred sončnimi žarki imeti pokrivala na glavi.⁷⁰

Vodniki so ponujali izlete v okolico, dostop do letovišča, bivanje, namestitve, restavracije, pravilnik kopališkega obrata in plaže, cene storitev (kopanje, takse), podatke o zdravnikih, lekarnah, pošti in telegrafu, religioznem obredu, športu in igrišču za otroke.⁷¹

Furlanijev vodnik po Piranu in Portorožu, "Führer durch Pirano und Portorose", ki je izšel leta 1910, ponuja opis zgodovine krajev in značaja njihovih prebivalcev, dostop do Pirana in Portoroža preko morja in kopnega, dolžino potovanja in število postaj ter svetuje obiske okoliških krajev. Poleg tega v vodniku navaja pomembne informacije za bralca, ki bi obiskal Istro, in sicer glede pošte, policije, lekarn, odvetniških pisarn, gostiln in hotelov, trgovin, fotografov ter tarife za trolejbus, izvoščke in tramvaj. Na koncu besedila so priložene reklamne fotografije hotelov, restavracij, knjigarn, frizerskih salonov in trgovin.⁷² Podobne podatke so ponujali tudi drugi vodniki in informativne brošure, ki so jih izdajali zdravniki ali komisija.

Popotniki, pisatelji, novinarji ali profesorji, ki so obiskali Jadran v 19. stoletju, so prav tako zapisovali svoje vtise. Med številnimi je zanimiv pogled švicarskega novinarja J. C. Herra, ki je ob svojem obisku gledal na Gradež s kritičnim očesom. Opisal je lepo krajino, klimo in možnosti turističnega razvoja, a je hkrati opomnil na pomanjkljivo infrastrukturo in namestitvene storitve za obiskovalce.⁷³ Filozofu Heinrichu Noétu v njegovih popotovanjih po deželah Avstro-Ogrske je Gradeška laguna pustila velik vtis. Priporočal je namreč, da obiskovalci ne obiščejo zgolj Ogleja, ampak tudi Gradež, ki ga je prevzel.⁷⁴ Omenil je tudi zdravilne metode, ki so jih prakticirali za kuro revnih skrofuloznih otrok iz celotnega Primorja. Zrak, ki je poln joda, in morje, bogato z bromom, sta namreč predstavljala učinkovito zdravilo.⁷⁵ Stradner v svojih opisih Jadrana, kjer se v enem poglavju posveti Istri in omenja tudi Portorož, navaja, da je bil še pred nekaj leti govor o tujskem prometu na jadranskih plažah malo poudarjen, celo cenzuriran, saj so se pozimi teh krajev izogibali zaradi strašljive burje in poleti zaradi nemogoče vročine. Tovrstna negotovanja proti jadranski rivieri so se kasneje izkazala za neutemeljena.⁷⁶ Kljub temu, da je Stradner v svojih opisih najverjetneje delno pretiraval, je zanimivo, da sta

⁷⁰ Grado, Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco.

⁷¹ Grado, Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco; Grado: See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande.

⁷² Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*.

⁷³ Herr, *La laguna di Grado*, str. 45–56.

⁷⁴ Noe, *Il fascino della laguna di Grado*, str. 61.

⁷⁵ Noe, *Peregrinando nella laguna*, str. 63–78.

⁷⁶ Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 88.

⁶⁸ Grado, bagno di spiaggia e luogo di cura.

⁶⁹ Glax, *Winter health and Sea bathing Resort Abbazia*.

ravno burja oziroma zavetje, ki so jo pred njo nudila zdravilišča kakor Opatija in Portorož, ter prijetno poletje zaradi rahlega vetra, ki je omogočal boljše prenašanje vročine, bili vir propagande, na katerih so gradili svojo turistično podobo.

Stradner spodbudno opisuje turistični razvoj krajev ob Jadranu, kjer je pozimi in poleti prijetno, kjer je poleti vožnja s parnikom udobna in varna, kjer nudijo vso udobnost, kjer je zdravo kopanje v morski vodi in zdravilni učinki morskoga zraka⁷⁷ in kjer ljudje premagujejo nervoze z uživanjem v brezdelju (*dolce far niente*).

Obisk zdravilišč do prve svetovne vojne

V avstrijskih statistikah so zbrani podatki o obisku v zdraviliščih (*Heilbäder, Curorte – Kurorte*) monarhije. Ministrski odlok št. 33 iz dne 15. februarja 1857 je določal, da morajo hotelirji uvesti knjigo gostov. V okrožnici 21. septembra 1898 je bila določena tudi vsebina registra prenočišč, ki je moral vsebovati naslednje podatke: dan prihoda; ime in priimek gosta; zaposlitev; kraj bivanja; potrditev potovanja; spremstvo; dan in smer odhoda. Okrožnica je določala kršiteljem odloka kazen 1–100 florintov, zapor od šestih do devetih dni.⁷⁸

Na območju Goriško-Gradiške in Istre sta prvotno delovali dve zdravilišči, in sicer Tržič in Sv. Štefan. Od leta 1885 je beležen tudi obisk v Gradežu. Za Piran oziroma Portorož se obiski beležijo od leta 1889 dalje, ko sta bili na območju Goriško-Gradiške dve zdravilišči (Gradež in Tržič), v Istri pa štiri (Piran/Portorož, Mali Lošinj,⁷⁹ Sv. Štefan in Opatija). Opatija je pričela s štetjem gostov v sezoni 1883/1884, podatki v statistikah pa se pričnejo z letom 1891. Podatkom o obisku v zdraviliščih sledimo do leta 1913.

Gostje so se v zdraviliščih zadrževali dlje časa. Statistike, ki so beležile število obiskovalcev, so na podlagi poslanih poročil zdraviliških komisij objavljale tudi dolžino bivanja v letovišču, in sicer do šest ali nad šest dni. Iz njih je razvidno, da je bilo več gostov, ki so ostajali dlje kot šest dni (glej tabelo 1). Od tega, koliko časa se je gost zadržal, se je spreminjala tudi cena za zdraviliško in glasbeno takso.

Če primerjamo podatke med tremi zdravilišči, lahko opazimo, da se je velika večina gostov do prve svetovne vojne v Opatiji in večina v Gradežu zadrževala dlje kot šest dni. V Portorožu je prav tako več

gostov ostajalo dlje kot šest dni, v letih 1912 in 1913 pa se je razlika zmanjšala in skoraj izenačila.

V zdraviliščih so bili zdravniki lahko stalni uslužbenci ali občasni uslužbenci (stalno ali nestalno nameščeni). Glede na porast števila gostov se je večalo tudi število zdravnikov, zlasti tistih, ki so prihajali v zdraviliški sezoni. V povprečju je Opatija imela tri zdravnike, ki so bili stalno v zdravilišču, Gradež dva in Portorož enega. Največ gostov je imela Opatija. Zanje je leta 1913 skupaj skrbelo petintrideset zdravnikov. Gradež je bil po obisku primorskih letovišč druga destinacija in je tega leta skupaj imel trinajst zdravnikov. Portorož kot najmanjše letovišče, je imel tik pred prvo svetovno vojno štiri zdravnike (glej prilogo 1). Glede na število gostov in namestitev je bilo temu sorazmerno tudi število zdravnikov, ki so imeli ordinacijo in skrbeli za zdravljenje pacientov. Glede na vsakoletni porast števila gostov lahko opazimo, da se je večalo tudi število zdravnikov, kar so najverjetneje narekemale potrebe v zdraviliščih.

Na podlagi dostopnih podatkov o frekvenci gostov lahko sledimo njihovem številu do leta 1913 (glej prilogo 2).

Če opazujemo statistične podatke o obisku v treh zdraviliščih v obdobju 1889–1914 (graf 1), lahko sledimo postopnemu naraščanju števila obiskovalcev do prve svetovne vojne. V obdobju med letoma 1890 in 1894 je v Opatiji število obiskovalcev zelo naraslo, saj jih je bilo leta 1890 4.009 in štiri leta kasneje že 8.266. V Gradežu in Portorožu prav tako beležimo zmerno rast, v Gradežu za skoraj 50 odstotkov. Portorož pa je ravno leta 1894 doživel manjši padec. V naslednjem petletnem obdobju (1895–1899) pa opazimo porast obiska v vseh treh destinacijah, tokrat je povprečje najvišje v Portorožu, ki ga je v tem obdobju ministrstvo za notranje zadeve tudi uradno razglasilo za zdraviliški kraj. Na začetku 20. stoletja se je uspešna rast obiska nadaljevala. Opatija je leta 1903 presegla število 20.000 gostov in na začetku novega desetletja 40.000. Do začetka prve svetovne vojne je v Opatijo prišlo skoraj 50.000 turistov. Takega uspeha letovišče ni doseglo niti v povojnem obdobju, najbolj se mu je približal leta 1925 z 42.723 gosti.⁸⁰ V Gradežu je bilo že leta 1904 preko 6.000 gostov, naslednje leto je obisk rahlo padel, a je že proti koncu desetletja krepko presegel 10.000 gostov in do leta 1913 dosegel skoraj 18.000 obiskovalcev. Z izjemo padca obiska v letu 1911 je le-ta v obdobju od leta 1909 do 1913 izredno narasel. Novo stoletje je bilo uspešno tudi za turizem v Portorožu, sicer beležimo bolj počasno, vendar konstantno rast, ki je do leta 1913 presegla 7.000 obiskovalcev in je v primerjavi s prvimi leti stoletja izredno visoka, celo veliko večja

⁷⁷ Morski zrak naj bi izboljšal presnovo in spodbujal formacijo organskih snovi, kar je bilo izrednega pomena za skrofulozne in atrofične otroke. Že sam morski zrak ima torej pomembne terapevtske učinke, močno spodbuja nutritivni proces in dviguje življenjsko moč (Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 91).

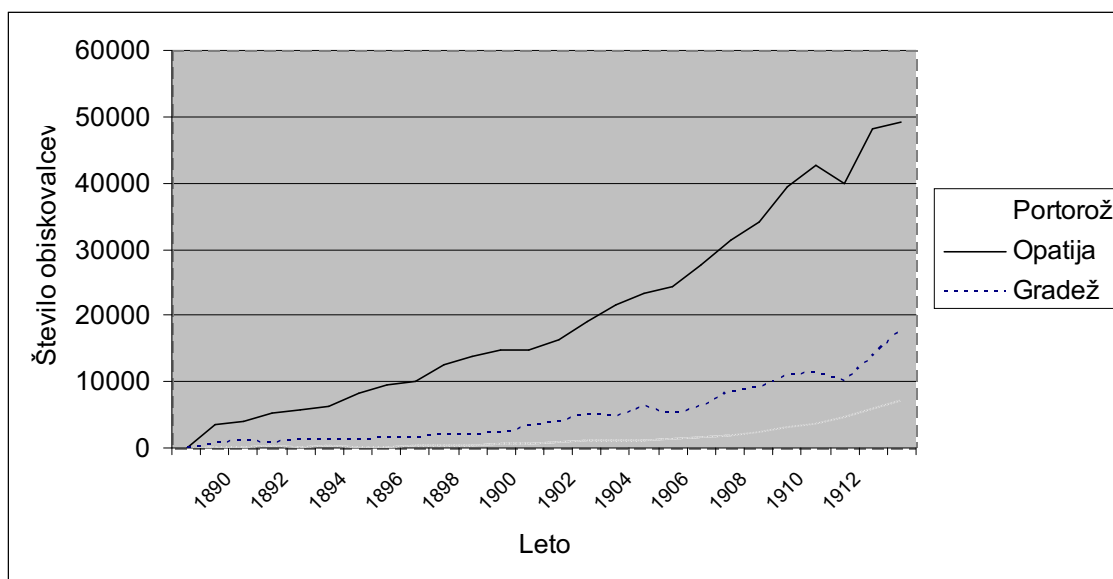
⁷⁸ DAPA, Carsko-kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca, š. 51.

⁷⁹ Kasneje tudi Veliki Lošinj.

⁸⁰ Kavrečič, Klabjan, U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju, str. 91–102.

Tabela 1: Število obiskovalcev po dneh v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1910–1913⁸¹

Leto	Zdravilišče	Število obiskovalcev, ki so se zadržali do 6 dni	Odstotek obiskovalcev	Število obiskovalcev, ki so se zadržali nad 6 dni	Odstotek obiskovalcev
1910	Opatija	14272	33,4	28468	66,6
	Gradež	1794	16,0	9441	84,0
	Portorož	803	21,7	2904	78,3
1911	Opatija	13602	34,0	26426	66,0
	Gradež	1720	17,0	8268	83,0
	Portorož	1919	39,6	2931	60,4
1912	Opatija	17116	35,6	30990	64,4
	Gradež	1562	11,3	12241	88,7
	Portorož	2881	47,0	3233	53,0
1913	Opatija	18163	37,0	31024	63,0
	Gradež	1451	8,0	16339	92,0
	Portorož	3406	47,0	3816	53,0

Graf 1: Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–1913⁸²

⁸¹ NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

⁸² Graf je izdelan na podlagi podatkov iz: Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band

LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

kakor v drugih dveh bolj obiskanih letoviščih. Opatija se je prva in najhitreje turistično razvijala. Število gostov je preseglo drugi destinaciji. Vendar sta Gradež in Portorož imeli le eno glavno sezono v letu, medtem ko je Opatija imela dve, zimsko in poletno, kar je pripomoglo k večjemu obisku. Gradež je kot zavetišče za revne, bolne otroke s svojo dejavnostjo začel v sedemdesetih letih 19. stoletja in se šele postopoma uveljavil kot morsko letovišče za elitne goste. Najkasneje se je razvil Portorož, ki pa se je prav tako postopoma uveljavljal, vendar ni nikoli dosegel ravni drugih dveh letovišč. Uspešen turistični razvoj je presekala 1. svetovna vojna.

Sklep

Razvoj medicinske stroke in novih medicinskih izsledkov, ki so v morju in morskem zraku prepoznali zdravilne učinke, so zlasti od druge polovice

19. stoletja na območju Avstrijskega primorja spodbudili razvoj morskih zdravilišč.

Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, slanico in blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe.

Dejavniki razvoja modernih oblik turizma v evropskem prostoru, zlasti v prispevku izpostavljenе medicinske prakse, so bili na območju Avstrijskega primorja prav tako prisotni. Mednarodna literatura, ki obravnava področje zgodovine turizma zdravnikom pripisuje osrednjo vlogo pri začetkih razvoja zdraviliških morskih destinacij. Pri preverjanju razvoja Opatije, Gradeža in Portoroža na podlagi izpostavljenе interpretacije je mogoče ugotoviti, da so tudi v omenjenih krajih zdravniki nastopali kot glavni pobudniki dejavnosti. Vendar so v naslednji fazi razvoja bili tudi drugi dejavniki pomembni za nadaljnji uspeh mondenih turističnih letovišč.

PRILOGE

Priloga 1: Število zdravnikov v zdraviliščih Opatija, Gradež in Portorož 1898–1913⁸³

LETO	OPATIJA		GRADEŽ		PORTOROŽ	
	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci
1898	1	16	/	1	1	/
1899	1	16	/	1	1	/
1900	1	17	/	1	1	/
1901	1	19	1	1	1	/
1902	3	19	1	2	1	/
1903	3	19	1	1	1	/
1904	3	23	2	3	2	/
1905	3	28	1	3	1	/
1906	3	29	3	/	1	2
1907	3	27	2	7	1	2
1908	5	25	3	8	1	1
1909	3	29	3	6	1	1
1910	4	29	3	6	1	1
1911	4	31	3	10	1	2
1912	4	37	3	9	1	3
1913	3	32	3	10	1	3
SKUPAJ	45	396	29	69	17	15

⁸³ Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII,

Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Priloga 2: Število obiskovalcev v zdraviliščih do prve svetovne vojne⁸⁴

Leto	Opatija	Gradež	Portorož
1889	3449	851	130
1890	4009	938	298
1891	5313	870	380
1892	5781	1203	351
1893	6269	1228	398
1894	8266	1263	254
1895	9501	1382	367
1896	10150	1614	462
1897	12492	1916	498
1898	13705	2103	402
1899	14834	2273	640
1900	14863	3298	758
1901	16400	4058	909
1902	19001	4917	1254
1903	21684	4853	1344
1904	23223	6379	1355
1905	24459	4987	1465
1906	27693	6297	1718
1907	31337	8536	2014
1908	34043	9071	2590
1909	39410	11080	3222
1910	42740	11235	3707
1911	40028	9988	4850
1912	48106	13803	6114
1913	49187	17790	7222

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI IN TISKANI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste/Državni arhiv Trst
 Österreichische Statistik: Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905.

⁸⁴ AST, Österreichische Statistik: Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905.

NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sanità, 22 1/31, fascikel 1 Sanità, š. 362.

Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 784, 1219.

BIBLIOTECA STATALE ISONTINA GORIZIA/DRŽAVNA KNJIŽNICA GORICA

Grado: Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco. Gorizia, Stabilimento tipografico Seitz succ. A MUSIG, 1914.

Grado: See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande. Der Kur-kommission erscheint vierteljährig, 1909.

DAPA – Državni arhiv Pazin

Carsko-kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca, š. 51.

DAR – Državni arhiv u Rijeci

174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

Bädeker, Karl: *Südbaiern, Tirol un Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*. Leipzig: Handbuch für Reisende, 1876.

Bayer, Emil: *Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue*. Laibach: Im Selbstverlage der Verfasser, 1909.

Mandl, Avgust: *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen geschildert: mit 30 Original – Ansichten in Stahlstich*. Triest: Literarisch-artistische Abtheilung des österreichischen Lloyd, 1856.

Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

OSREDNJA KNJIŽNICA SREČKA VILHARJA KOPER, DOMOZNANSKI ODDELEK

Bartole, Antonio et al.: Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano. Trieste: Tipografia Giovanni Balestra, 1890.

Glax, Julius: *Winter health anf Sea bathing Resort Abbazia. A guide for visitors*. Abbazia: Published by the Commission, 1905.

Portorose Presso Trieste: Stazione climatica, bagno di spiaggia, bagno di sole, bagno d'acqua madre. Portorose: Commissione di cura di Portorose, 1911.

PMSMP – Pomorski muzej Sergej Mašera Piran

Furlani, E.: Führer durch Pirano und Portorose: mit praktischen und geschichtlichen Winken über die italienischen Küstenstädte, sowie über

Strignano, Buje, Montona, Miramar, Duino, Grado u. Aquileia. Trieste : G. Stockel & Debarba, 1910.

Pupini, Orazio: *Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad*. Wien – Leipzig : A. Hartlebens Verlag, 1910.

Statuto dello Stabilimento balneare Pirano: Trieste : Tipografia Tomasich, 1891.

LITERATURA

Battilani, Patrizia: *Vacanze di pochi, vacanze di tutti, L'evoluzione del turismo europeo*. Bologna : Società editrice il Mulino, 2001.

Becher, Ursula: *Geschichte des modernen Lebensstils*. Essen: Wohnen, Freizeit, Reisen, München, Beck, 1990.

Blažević, Ivan: *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: Otokar Keršovani, 1987.

Blažević, Ivan: Opatija – Razvoj turizma. *Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu*, 13, 1976, str. 266–298.

Bressan, Marina: Im Seebad Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 9–18.

Brglez, Alja: *Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace*. Ljubljana : Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005.

Cavalcanti, Maria Luisa: Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo. *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart. Tourism & Museum: Studienreihe des Touriseum*, Bd. 1. Innsbruck, Studien, 2003, str. 43–81.

Cvirn, Janez, Studen, Andrej: *"Ko vihar dirjajo blaponi". K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana : Slovenske železnice, Železniški muzej, 12, 2001.

Darovec, Darko: *Kratka zgodovina Istre*. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales : Fakulteta za humanistične študije, 2008.

Herr, Jacob Christoph: La laguna di Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 45–56.

Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik. Ljubljana, 16/ 1, 2, 3, 4, 1968, str. 26–31, 73–78, 115–117, 154–156.

Janša-Zorn, Olga: Zdravilišča in turizem na Slovenskem. *Dokumenti slovenstva*. (Metod Benedik). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1994, str. 259–263.

Kavrečič, Petra; Klabjan, Borut: "U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju." Czech tourism in the

upper Adriatic before and after the First World War. *Slov. hist. stud.*, 2007, 32, str. 91–102.

Luchitta, Alberto: Elementi di storia del turismo in uno scritto di Biagio Marin. *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia* (Alberto Luchitta). Gorizia, Trieste : Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 2001, str. 303–308.

Luchitta, Alberto: "Il ponte dell'arcobaleno" (la ferrovia Cervignano-Belvedere). *Come viaggiamo, Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento* (ur. Marina Bressan in Alberto Luchitta). Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1995, str. 62–70.

Marin, Biaggio: *Nell' 80 anniversario della azienda di cura e soggiorno di Grado*. Grado, 1972.

Mihajlović, Helena: Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg. *Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre* (Peter Jordan in Milena Peršić). Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, Band 18, 1998, str. 157–167.

Muzur, Amir: *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljevanja, grada i zdravstvenog turizma*. Opatija, 1998.

Noe, Heinrich: Peregrinando nella laguna. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 63–78.

Noe, Heinrich: Il fascino della laguna di Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 61.

Pucer, Alberto: *Portorož – Sto let organiziranega turizma*. Koper : PAK, 1985.

Rozman, Josip: Avstrijska Riviera. *Dom in svet, Ilustriran list za leposlovje in znanstvo*. Ljubljana, 9, 1896, str. 15–18, 50–52, 86–88, 146–150.

Stradner, Giuseppe: *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*. Trieste : Libreria editrice F.h. Schimpff, 1903.

Studen, Andrej: Iz avanturizma v turizem. *Slovenska novejša zgodovina* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 92–94.

Studen, Andrej: Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, 1, str. 51–64.

Urbain, Jean-Didier: *At the beach*. Minneapolis – London : University of Minnesota Press, 2003.

Vasko – Juhász, Désirée: *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*. Wien : Böhlau, 2006.

Vukonić, Boris: *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb : Prometej, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za turizam, 2005.

Zakošek, Boris: *Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*. Rijeka : DAR, Posebna izdanja svezak 18, 2005.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Perlen der Österreichischen Riviera: Opatija/Abbazia, Gradež/Grado und Portorož/Portorose. Die Anfänge der modernen Tourismus an der Nordadria

Der Beitrag setzt sich mit der Entwicklung des Fremdenverkehrs im Gebiet der sogenannten Österreichischen Riviera (Österreichisches Litorale) in einem Zeitraum auseinander, wo sich die Küstenstädte zu Seekur- und Seebadeorten zu entwickeln begannen.

Ende des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts entdeckte man im Rahmen der neuen medizinischen Trends die heilende Wirkung kalten Meerwassers und kalter Meeresluft. Die warme Adria stand zwar noch nicht hoch im Kurs, die am Meer gelegenen Orte setzten sich aber ursprünglich als Alternative zu Winterferienorten durch, die wegen des milden Klimas zum Überwintern geeignet waren. Im Österreichischen Küstenland befand sich ein solcher Klimakurort in Opatija (Abbazia). Bei allmählicher Entdeckung der therapeutischen Wirkung des warmen Meerwassers verlagerte sich die Saison gegen den Sommer. Zu beliebten Sommerfrischeorten an der Adria entwickelten sich im Rahmen der Monarchie vor allem gegen Ende des 19. Jahrhunderts Opatija (Abbazia), Gradež (Grado) und Portorož (Portorose).

Opatija (Abbazia) als die größte Perle der österreichischen Riviera entwickelte sich zu einem Sommerfrischeort seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, und zwar angeregt durch die medizinische Praxis. Zu seiner Entwicklung zum mondänen europäischen Sommerfrischeort trugen Investoren bei, die in diesem Ort eine Gelegenheit aufspürten für die Umsetzung moderner Heilungstrends. Gradež (Grado) spielte eine wichtige Rolle

beim Heilen von Kinderkrankheiten, dort wurde im Jahr 1873 das erste Meeresasyl für arme Kinder der Monarchie errichtet. Allmähliche Investitionen in Unterkunftsanlagen und Verkehrsinfrastruktur trugen dazu bei, dass sich der Ort zu einem Elitekurort entwickelte. Als Initiator des Fremdenverkehrs in Portorož (Portorose) ist ebenso ein Arzt anzusehen, der seinen Rheuma-Patienten Kuren mit Meerwasser verschrieb und die natürlichen Gegebenheiten von Portorož zu Heilzwecken nutzte. Er förderte somit die Anwendung seiner Heilmethode und die Entwicklung des Kurortes. Es wurden Unterkunftsmöglichkeiten für wohlhabende Gäste geschaffen.

Aufgrund der genannten Beispiele kann festgehalten werden, dass in allen drei Orten die Ärzte eine wesentliche Rolle bei den Anfängen der Kurtourismus spielten. Auf Grundlage ihrer Heilwirkung fiel die Kurpraxis, die die an der Adria gelegenen Orte boten, auf fruchtbaren Boden. Für ihre weitere Entwicklung waren jedoch andere Faktoren von Bedeutung, vor allem das Interesse der lokalen Behörden und privater Initiativen für Investitionen in eine geeignete Infrastruktur, die Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts durch Promotion Elitengäste anzulocken und zu halten wusste, konnte sich doch eine Sommerfrische in Kurorten nur die reichste Schicht leisten, die Unterkunftsmöglichkeiten auf höchster Ebene forderte. Für ihre Unterhaltung und Freizeit musste der Ort eine gepflegte Umgebung, Gartenanlagen, Wanderwege, Konzerte, Aufführungen, Sportspiele und andere Vergnügungsmöglichkeiten bieten. Für den Komfort der Gäste war auch ein Wasserleitungs- und Kanalisationsnetz erforderlich, ebenso Elektrifizierung und bequeme Verkehrsverbindungen.

Aufgrund der wachsenden Zahl der Besucher in den drei genannten Küstenstädten kann man schließen, dass sie sich bis zum Ersten Weltkrieg zu rasch emporblühenden Kurorten entwickelten.